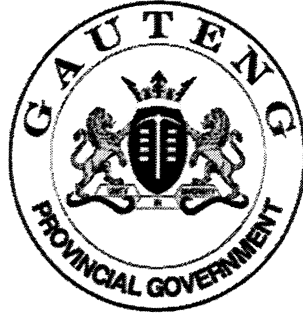

**SENIOR CERTIFICATE EXAMINATION
SENIORSERTIFIKAAT-EKSAMEN**

**OCTOBER / NOVEMBER
OKTOBER / NOVEMBER**

2004

**XITSONGA XA RIRIMI
RA VUMBIRHI
NHLAWULO WA LE HENHLA**

(Papila ro Sungula)

HG

934-1/1

6 pages

XITSONGA SECOND LANGUAGE HG: Paper 1

**COPYRIGHT RESERVED / KOPIEREG VOORBEHOU
APPROVED BY UMALUSI / GOEDGEKEUR DEUR UMALUSI**

**NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG
XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA**

**XITSONGA XA RIRIMI RA VUMBIRHI
NHLAWULO WA LE HENHLA
(Papila ro Sungula)**

NKARHI: 2 wa tiawara

TIMARAKA: 80

SWITSUNDZUXO:

- Phepha leri ri na swiyenge swinharhu A, B na C kutani u boheka ku hlamula swivutiso hinkwaswo.
- Tsala hi ririmi leri amukelakaka.
- Hlamula swivutiso hinkwaswo swa phepha leri.

XIYENGE XA A

XIVUTISO XA 1

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi, u tlhela u hlamula swivutiso leswi yi landzelaka:

Vanhu vanyingi va tinxaka-nxaka eAfrika-Dzonga va rhurha etindhawini ta le makaya va ya tikumela vutshamo byo antswa emadorobeni. Vutshamo bya kona byi nga va bya xinkadyana kumbe byo titshamela ra makumu. Ku kumeka ka vona emadorobeni hi xitalo swi va swi ri ni swivangelo swo hambana-hambana.

Dyandza ni ku kala ka mati emakaya swi endla leswaku ku va ni ku kayivela ka leswi tshoveriwaka emasin 'wini. Lava tirhaka emapurasini ya vurimi va lahlekeriwa hi mintirho va tikuma va dya rikoko ra xilondza emindyangwini ya vona. Van'wana va tikuma va hola ni mali leyi nga tatiki ni xandla. Xiyimo xo fana ni lexi xi susumeta vanhu leswaku va ya emadorobeni lama fanaka na Joni na Pitori. Ku tumbuluxiwa ka mayini eJoni swi vangerile vantima leswaku va khitikana va ya tikumela mintirho kona. Vanuna va siya vasati ni swihlangi emakaya va ya tundzela xa nomo. Van'wana a va ha vuyi va gangisile. Na vanhu va matiko mambe va nghena etikweni ra hina hi xitalo.

Tindhawu tin 'wana ta le makaya ti kayivela mati lama tengeke, gezi, swihambukelo, magondzo ni tiyindlu leto antswa ku hlaya i ku xurha. Loko hi languta tlhelo rin 'wana ra vanhu lava kumekaka emadorobeni hi xitalo, swi vonaka swi ri ni mbuyelo lowu nga tsakisiki exikarhi ka rixaka. Ngopfu-ngopfu exikarhi ka rixaka ra Vantima. Na mfumo wu koka xo tika ku lulamisa xiyimo xo fana ni lexi vanhu va kumekaka hi xitalo emadorobeni. Ku tlhela ku kayivela tindhawu ta vutshamo, tiyindlu ni mintirho. Phela vutomi bya le madorobeni byi tlhela byi durha, van 'wana va tikuma va ri eka "Ti-cash-loans" van'wana va lomba timali etibankini. Van'wana vo nghenelela eka vugevenga bya swa timali ntsena.

Na n'wina mi nga swi vona lomu madorobeni ya laha ku tshamaka Vantima ku kumeka mixaxani kumbe mikhukhu. Hi kona laha hi kumaka vanhu vanyingi lava nga tiakela swiyindlwana swo tumbeta nhloko. Ku manyana ka mikhukhu, thyaka ra ku khuluka ka mati ni swin'wana hi nga swi ehleketaka swi tala ku vanga makhombo yo hambana-hambana.

Rihanyo ra vona ri tshama ri nga ri na moya lowo tenga. Vana va pfa va dlaya hi ndlala, swikolo swa laha va ngenaka swi le kule. Hi tlhelo rin'wana vatswari va kala ni timali to va ngenisa xikolo. A hi ehleketeni ntsena leswaku ku humelela yini hi vutomi bya vanhu lava tshamaka emikhukhwini. Loko ku ri tinguva ta ximumu na xixika xiyimo xa kona xa nyanya.

Hambi swi ri tano Mfumo wu ringeta hi matimba ku fikelela xiyimo xa le henhla xa ku hlulukisa vutomi bya le makaya ni ku lulamisa swiphiqo leswi kumekaka emadorobeni. A hi fanelangi ku rivala leswaku "Apartheid" hi yona leyi nga vanga swiyimo leswi hi swi paluxeke exikarhi ka Vantima. Ndzi vona Afrika-Dzonga lontshwa a ri karhi a hlulukisa swinene naswona u ta hlulukisiwa ku tlula malembe lama hundzeke.

- 1.1 Xana hi xihhi xivangelo lexi kulukumba lexi vangeleke Vantima va tikuma va xaniseka emakaya ni le madorobeni ? (2)
- 1.2 Mutsari u vula leswaku tindhawu tin 'wana ta le makaya ti kayivela mati, gezi, swihambukelo, tiyindlu ni magondzo. Vula swilo swin 'wana swa mune leswi swa ha kayivelaka emakaya. (4)
- 1.3 Ku kala ka mati lama tengeke ni swihambukelo swi vanga yini evuton'wini bya vanhu va le makaya? (2)
- 1.4 Boxa swiphiqo swin 'wana swimbirhi leswi vangiwaka hi ntalo wa vanhu emadorobeni. (4)
- 1.5 Hi ku vona ka wena ,mfumo wu fanele ku endla yini leswaku xitalo xa vanhu xi hunguteka emadorobeni ? Vula tindlela tinharhu leti nga lulamisa xiyimo lexi. (6)
- 1.6 Nyika tihlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka mayelana ni matirhisele ya swona endzimaneni leyi nga laha henhla .
 - 1.6.1 Mali leyi nga tatiki xandla. (2)
 - 1.6.2 Ku tundzela xa nomo. (2)
 - 1.6.3 A va ha vuyi va gangisile. (2)
 - 1.6.4 Vutomi bya le madorobeni byi tlhela byi durha. (2)
 - 1.6.5 Ku dya rikoko ra xilondza. (2)
- 1.7 Tsavula rito RINW'E leri vulaka swo fana ni swivulwa leswi nga endzimaneni.
 - 1.7.1 Ku va vanhu va fambela endhawini yo karhi hi xitalo. (1)
 - 1.7.2 Nkarhi wa malembe ya ndlala ni ku pfumala mpfula. (1)
 - 1.7.3 Ku va munhu a kuma mali endzhaku ka loko a tirhile. (1)
- 1.8 Vula makhombo mambirhi lama nga tshukaka ma werile vanhu lava tshamaka emikhukhwini. (4)

[35]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [35]

XIYENGE XA B

XIVUTISO XA 2

- 2.1 Hlaya ndzimana leyi laha hansi kutani u tsala NKOMISO lowu ringanaka 50-55 wa marito.

Loko Khama a kurile u vekiwile exitulweni xa vukosi a fuma Van 'wanati. Hosi leyi yi sungurile ku fuma tiko hi ku landza milawu ya Xikwembu. Emasungulweni lava nga kulela exihedenini a va n'wi tsakalangi, kambe ha kutsongo va sungurile ku n 'wi tsakela ni ku n 'wi fundza hi ku vona leswaku a a ri hosi ya xiviri, leyi navelaka ku hanyisa vanhu va yona. Loko Khama a te xexo a nga hundzuki, kambe a a ri munhu wa tintswalo ni musa.

Khama u vekile milawu leyintshwa etikwini ra yena. Hi ku vona leswaku byalwa byi onha ngopfu exikarhi ka vanhu, u siverile vanhu va tiko ra yena ku vandzekela kumbe ku nwa byala. Byalwa ni swa ku nwa swo pyopya a swi yila etikweni hinkwaro. Mhaka yin 'wana leyi a nga yi endla a ku ri ku sivela ntolovelu wa ndzovolo etikweni ra yena.

Nkarhi wa mfumo wa Khama vanhwanyana va tiko ra yena ni vavasati a va nga pfumeleriwi ku khandziya xitimela va ya madorobeni ehandle ka mpfumelelo. Xitimela a xi khandziyiwa hi vavanuna ntsena loko va ya madorobeni ku ya tirha.

Khama a a xile mahlweni swinene. Swilo hinkwaswo leswi tlakusaka tiko a a swi amukela hi mandla mambirhi kambe hinkwaswo leswo ka swi nga nyawuli a a swi bakanya xikan'we hi xihluku. Loko Khama a lerisa vanhu va yena ku endla xanchumu, a a xi endla swin'we na vona. A nga byelangi vanhu leswaku va hundzuka majakana yena a sala a ri muhedeni. Awa, u hundzukile mujakana, a khuvuriwa, a nghena kereke, a gandzela Sonto yin 'wana ni yin 'wana.

Hosi leyi a yi ri nhenha swinene hikuva timhakeni ta tiko ni ta vurhena a a phameriwile swinene. Nkarhi wun'wana loko a ha ri jaha, a ku ri ni nghala leyi a yi karhata ngopfu. Siku rin'wana a hubuta ka ha ri mpundzu a ri yexe a ya hlota nghala leyi, a yi dlaya, a yi yevula a heta, vanhu va ha etelele. Kutani loko vanhu va pfuka va hlamala ngopfu vurhena bya yena. Ku sukela siku rolero a va ha n'wi tiyelangi hi ku vona leswaku a a nga ri toya.

Khama u lovile hi lembe ra 1923 a lahlwa exilahlelweni xa tihosi ta Van' wanati. Esirheni ra yena ku ni xifaniso xa mhunti. Henhla ka xihambano xa yena ku tsariwile marito lawa:

“Vunene byi tlakusa tiko’

[Ti huma eka “Makomba-ndlela” hi H.E Ntsan'wini]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

XIYENGE XA C

XIVUTISO XA 3

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ta yi landzelaka.

Loko ku ri **Tihelani** (1) yena o va xitirhi **entirhweni** (2) wakwe. Van'wana **vona** (3) a va nga n'wi **rhandzi** (4) hikuva Valungu a va tsakela laha a nga tirha ntirho lowu hetisekeke wu tlhela wu basa **paa!** (5).

- 3.1 Xana hi kwihi ku hambana exikarhi ka “xitirhi” na “mutirhi”? Hlamusela. (4)
- 3.2 Tsavula rito rin'we leri nga kona endzimaneni leri kombaka laha rito ra “xitirhi” ri pfeleleke eka rona. (1)
- 3.3 Rito xa xitirhi i riviti-mpfelelo. Mpfelelerisa maviti ya huma eka marito ya tinomboro ta 3 na 4 u thlela u vumba xivulwa xin'we-xinwe ha wona. (4)
- 3.4 Rito “hikuva” endzimaneni i rihlanganisi. Hlanganisa swivulwa leswi landzelaka hi ri hlanganisi leri fanelaka.
Ndzi ta ta enkhubyeni wa wena. U nga ndzi rhambangi. (2)
- 3.5 Rito ra nomboro ya 5 i riencisi. Vumba xivulwa hi rin'wana riencisi leri u ri tivaka. (2)
- 3.6 Nyika vunyingi bya marito ya tinomboro ta 1 na 2. (2)
- [15]

XIVUTISO XA 4

Hlaya swivutiso leswi landzelaka ni tinhlamuselo ta swona. Vula leswaku a wu ta swi tirhisa loko ku humelele yini kumbe loko swi te yini.

- 4.1.1 Ndlopfu i nxaka.
Nhlamuselo: Munhu i munhu hi vanhu van'wana. (2)
- 4.1.2 Tinhlo rin'we ri venga hi xilavi.
Nhlamuselo: Munhu wa khombo u landzeleriwa hi makhombo man'wana. (2)
- 4.1.3 Munhu u byala kwembe ku mila rhanga.
Nhlamuselo: Mahanyelo ya n'wana a ya fani ni ya mutswari wa yena. (2)
- [6]

XIVUTISO XA 5

5.1 Masivi-komba lama landzelaka ya komba ndhawu ya vumbirhi: leto, leswo. Nyika masivi-komba ya tindhawu leti landzelaka eka swivulwa leswi nga ni swivandla leswi ahlameke.

- 5.1.1 Ximanga _____ 2 _____ xi lo lahleka. (1)
5.1.2 Xinkovana _____ 3 _____ xi tshama xi tele mati. (1)
5.1.3 Vutomi _____ 2 _____ mi byi hanyaka hi _____ 1 _____ byi nga ta mi peta nhloko. (2)
[4]

XIVUTISO XA 6

Hlawula RIN'WE rito eka lama nga endzeni ka swiangi ku tatisa leswi landzelaka:

- 6.1 Vavasati va ta (kha, tshova) swifaki ni matimba loko swi vupfile. (2)
6.2 Va rhandza ku (yimela. yimelela) n'wana loyi loko a bile vana van'wana. (2)
6.3 Ndzi ta (hlakaleta. hlakatela) tatana tinguvu ta mina ta khale. (2)
[6]
- 6.4 Hlaya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta landzela.
- Vadyondzi va hlaya tibuku ta le yunivhesiti.
- 6.4.1 Hundzuluxa xivulwa lexi xi va eka hlayelo ra kotelo. (2)
6.4.2 Hundzuluxa xivulwa lexi xi va eka nkarhi lowu taka. (2)
[4]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [35]

TIMARAKA HINKWATO: 80